

بررسی تطابق برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با اقتصاد اسلامی:

با تأکید بر قانون برنامه چهارم و پنجم و لایحه برنامه ششم

پرویز رستم‌زاده^۱

شهره نصیرآبادی^۲

تاریخ پذیرش: ۹۵/۸/۲۵

تاریخ دریافت: ۹۵/۸/۱

چکیده

هدف از این مقاله بررسی میزان تطابق برنامه‌های توسعه با اهداف اقتصاد اسلامی است. بدین منظور با توجه به این‌که یکی از مهم‌ترین اهداف اقتصاد اسلامی، برقراری عدالت اسلامی است در این مقاله ضمن معرفی مؤلفه‌های عدالت اسلامی (عدالت اجتماعی، عدالت اقتصادی و عدالت فرهنگی) با استناد به آیات قرآن و بهره‌گیری از معیارهای عدالت در چارچوب اقتصاد اسلامی با روش تحلیل محتوا، برنامه چهارم تا ششم توسعه مورد بررسی قرار گرفته شد. نتایج تحلیل کمی و کیفی سه برنامه توسعه نشان داد در توجه به مؤلفه‌های سه‌گانه عدالت اسلامی تعادل وجود ندارد. به طور میانگین در طی سه برنامه توجه به عدالت اقتصادی حدود ۳۹/۶۴، توجه به عدالت اجتماعی ۳۶/۴۹ و توجه به عدالت فرهنگی حدود ۲۳/۸۶ درصد بوده است. با توجه به اینکه سه مؤلفه عدالت اسلامی ارتباط متقابل با هم دارند در تدوین برنامه‌های توسعه تعادلی بین توجه به مؤلفه‌های عدالت اسلامی وجود ندارد به طوری که به عدالت اقتصادی توجه بیشتری شده است.

واژگان کلیدی: برنامه‌های توسعه، اقتصاد اسلامی، عدالت اسلامی.

طبقه‌بندی JEL: C43, OL5, D6, D63

Parvizrostamzadeh@shirazu.ac.ir

Sh.nassirabadi@gmail.com

۱. استادیار اقتصاد دانشگاه شیراز

۲. کارشناسی ارشد اقتصاد

مقدمه

برنامه چهارم تا ششم توسعه، برنامه‌های تدوین شده در راستای تحقق اهداف سند چشم‌انداز بیست‌ساله می‌باشند. یکی از اهدافی که در ابلاغیه برنامه ششم مطرح شده ارائه الگویی برآمده از تفکر اسلامی در زمینه پیشرفت است به نحوی که مطابق با ارزش‌های اسلامی باشد. انسان براساس فطرت همواره به دنبال نقشه‌ای برای طراحی یک زندگی بوده است که برآورده کننده آرزوها و احتیاجات آن‌ها باشد. اسلام به عنوان دینی جامع، بر پیشرفت همه جانبه مادی و معنوی تأکید دارد و برای زندگی و سعادت دنیوی و اخروی انسان‌ها برنامه‌ای ظریف و همه جانبه دارد که در آن به تمامی نیازهای انسان پاسخ داده شده است.

بررسی اجمالی آیات قرآن و روایات اسلامی نشان می‌دهد کلیه برنامه‌هایی که در اسلام برای پیشرفت انسان ارائه شده است متشکل از سه مؤلفه زیربنا، ساختار و عملکرد می‌باشند. مؤلفه زیربنا تأکید بر توحید مداری، معاد، ولایت و خودباوری دارد. فرد مسلمان تمام برنامه‌های زندگی فردی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی را بر اصل توحید استوار می‌کند به نحوی که در جهت رضایت پروردگار باشد (احمدیان، ۱۳۸۵). بنابراین جهان بینی اسلامی منجر به درک و اجرا صحیح عدالت در جامعه می‌شود. ایمان و باورهای قلبی در نوع رفتار افراد و کنش‌ها آنان در جامعه تأثیر دارد و به صورت امیدواری، آرامش و هدف‌دار دانستن زندگی تجلی پیدا می‌کند. در نتیجه گرایش افراد به سمت تحقق اهداف برنامه‌های توسعه اقتصادی در عرصه‌های کار و تولید را افزایش می‌دهد. آیه ۷ سوره مبارکه حضرت محمد، آیه ۹۰ سوره مبارکه توبه مصداقی بر امیدواری ایجاد شده در اثر خداباوری است. در قرآن حدود ۸۵۰ مرتبه واژه ایمان و مشتقات آن به کار برده شده است و به عنوان مهم‌ترین عامل رشد و پیشرفت فرد و جامعه و رستگاری دنیا و آخرت بیان شده است. اعتقاد قلبی به معاد در رفتار اجتماعی افراد بروز می‌کند و منجر به ایجاد توازن مادی و معنوی در جامعه و جلوگیری از ظلم و ستم به دیگران می‌شود.

مؤلفه ساختار بیان‌کننده سطح رفاه، امنیت و عدالت اجتماعی است. مؤلفه عملکرد مبنای عمل افراد است و رشد آموزش، ترویج امر به معروف و نهی از منکر و اخوت اجتماعی را نشان می‌دهد. بنابراین اثر اعتقاد به توحید در ارتباط انسان و طبیعت و اندیشه و ساخته‌های انسان جریان خواهد داشت و اهدافی مانند معاد یا تلاش برای زندگی دنیوی، تأمین عدالت اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی از اهداف میانی دین است که وابسته به توحید است. بنابراین توحید و ایمان به وحدانیت خداوند، مصداق عدالت است و ستون اصلی تعالی و پیشرفت جامعه اسلامی، اجرای عدالت است. اجرای عدالت و تحقق آن در جامعه علاوه بر ایجاد رضایت اجتماعی باعث رشد و پیشرفت اقتصادی می‌شود و یکی از اهداف اقتصاد اسلامی است. توجه به عدالت اسلامی در تدوین برنامه‌های توسعه

منجر به ساختیابی عادلانه جامعه و پیشرفت در همه ابعاد، عرصه‌ها و قشرها و مناطق مختلف کشور می‌شود.

با توجه به اینکه مهم‌ترین سازوکار حکومت نیز برای تحقق عدالت برنامه‌های توسعه است و آگاهی از میزان توجه سیاست‌گذاران به جنبه‌های مختلف عدالت می‌تواند الگوی مناسبی برای اصلاح نقایص یا تقویت محاسن سیاست‌ها باشد و امکان دستیابی به قوانین توسعه متناسب‌تر را فراهم می‌نماید هدف از این پژوهش بررسی میزان توجه برنامه چهارم تا ششم توسعه به مؤلفه‌های عدالت اسلامی به عنوان یکی از اهداف اقتصاد اسلامی است. بدین منظور در ادامه ابتدا مطالعات انجام شده در زمینه عدالت اسلامی مرور می‌شود. سپس مبانی نظری عدالت اسلامی تشریح می‌گردد. در بخش چهارم شاخصه‌های عدالت اسلامی در برنامه‌های چهارم تا ششم توسعه مورد بررسی قرار می‌گیرد و روش تحقیق بیان می‌شود. در نهایت بخش آخر به نتیجه‌گیری اختصاص یافته است.

۱. مروری بر مطالعات انجام شده

در زمینه اهداف اقتصاد اسلامی و عدالت اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مطالعات زیادی انجام شده است در ادامه مهم‌ترین مطالعات مرور می‌شود.

یوسفی و همکاران (۱۳۷۹)، در مطالعه‌ای اهداف نظام اقتصاد اسلامی را در راستای اهداف نهایی نظام اجتماعی اسلام یعنی قرب الهی و تزکیه روح معرفی می‌کند. آن‌ها اهداف نظام اقتصاد اسلامی را شامل اهداف نهایی که در بردارنده سعادت انسان است، اهداف میانی که بیان‌کننده کفایت عمومی، توازن ثروت و قدرت اقتصادی است و اهداف عملیاتی که در بردارنده رشد، اشتغال، تثبیت سطح عمومی قیمت‌ها و غیره است، بیان می‌کنند.

پیله فروش (۱۳۸۴)، در پایان نامه کارشناسی ارشد خود عدالت را در مناطق شهری و روستایی قزوین مورد بررسی قرار داده است. بدین منظور وی با در نظر گرفتن سه معیار نیاز، کارآمدی و مسئولیت فردی و با استفاده از شاخصی ترکیبی درصد خانوارهای زیر خط فقر مطلق، شاخص نسبت هزینه دهک‌ها و ضریب جینی شاخص عدالت را معرفی کرده است. نتایج پژوهش وی حاکی از آن است که عدالت در مناطق شهری دو برابر مناطق روستایی است.

عیوضلو (۱۳۸۶)، در پژوهشی عملکرد برنامه‌ها و سیاست‌های اقتصادی ایران در راستای تحقق عدالت اجتماعی و اقتصادی را با معرفی شاخصی ارزیابی نموده است. شاخص ترکیبی وی در بردارنده حق برخورداری برابر از منابع و امکانات و فرصت‌های عمومی، بهره‌برداری از تولید و منافع آن در ارزش افزوده، استفاده بهینه از اموال و ثروت‌های عمومی و توازن درآمدها در کشور است. نتایج پژوهش وی تحقق عدالت اقتصادی در ایران در دوره ۱۳۸۱-۱۳۷۱ را نشان می‌دهد.

سیدی‌نیا (۱۳۸۷)، اهداف نهایی نظام اقتصاد اسلامی را رشد اقتصادی، عدالت اقتصادی و امنیت اقتصادی بیان می‌کند. وی آموزه‌های اسلام را برای دستیابی به این اهداف در ابعاد اقتصادی فردی و جمعی را برای انسان ضروری می‌داند.

ناجی‌میدانی (۱۳۸۹)، در مقاله‌ای به بررسی توازن اقتصادی از دیدگاه اسلام پرداخته است و عملکرد اقتصاد ایران را مورد ارزیابی قرار داده است. وی با بهره‌گیری از شاخص‌های توزیع درآمد یعنی ضریب جینی و نسبت دهک اول درآمدی به دهک دهم، در دوره ۱۳۸۰-۱۳۴۷ روند نابرابری درآمدی در ایران را مورد بررسی قرار داده است. نتایج وی نشان داد که در سال‌های بعد از انقلاب وضعیت توزیع درآمد در ایران بهبود یافته است اما در مقایسه با سایر کشورها شکاف درآمدی بالایی وجود دارد که بیانگر عملکرد نامناسب ایران به عنوان اقتصاد اسلامی در ایجاد توازن اقتصادی است. سالارزاده و هاشمی نجف‌آبادی (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای به روش تحلیل محتوا به بررسی رفاه اجتماعی در برنامه‌های توسعه در دوره ۱۳۸۳-۱۳۶۸ پرداخته است. نتایج آن‌ها نشان می‌دهد اهداف رفاهی در دو برنامه اول توسعه به نحو شایسته عملیاتی نشده است اما در برنامه سوم و چهارم روند آن بهبود یافته است.

فراهانی فرد و کشاورز (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای میزان تحقق اهداف نظام اقتصادی اسلام در اقتصاد ایران را مورد بررسی قرار داده‌اند. بدین منظور شاخصی برای تحقق اهداف اسلامی متشکل از وضعیت محیط زیست، تولید اقتصادی جامعه، وضعیت عدالت اقتصادی و امنیت اقتصادی ارائه نموده‌اند. نتایج آن‌ها حاکی از بهبود وضعیت اقتصاد ایران و نزدیک شدن به اهداف اقتصاد اسلامی در طول زمان است.

رستم‌زاده و نصیرآبادی (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای تحت عنوان "ارزیابی عملکرد اقتصاد ایران در طول برنامه‌های پنج ساله فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی بر پایه اقتصاد اسلامی" با استفاده از شاخص ترکیبی که در بردارنده مؤلفه‌های عدالت و فرصت‌های اجتماعی و اقتصادی، استانداردهای اخلاقی بالاتر و صداقت و اعتماد در بازار و تعاملات اقتصادی (فساد کمتر)، تأمین مالی اسلامی و رفاه و فقرزدایی برای تعیین میزان تحقق اهداف کلی اقتصاد اسلامی است، وضعیت اقتصاد ایران را مورد بررسی قرار داده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که روند مؤلفه عدالت اقتصادی و اجتماعی در دوره برنامه سوم همراه با نوسان و طی برنامه چهارم و پنجم صعودی بوده است، همچنین روند مؤلفه استانداردهای اخلاقی در طول برنامه سوم تقریباً ثابت و در دوره برنامه چهارم با این‌که نسبت به دوره قبل افزایش داشته است اما در طول این دوره روند نزولی داشته است. مؤلفه تأمین مالی اسلامی به طور کلی روندی نزولی و مؤلفه رفاه و فقرزدایی طی دوره برنامه سوم و چهارم روندی صعودی داشته است اما در دوره برنامه پنجم نسبت به دو دوره قبل کاهش یافته است و شاخص

کل طی برنامه سوم صعودی، در برنامه چهارم تقریباً ثابت بوده است و طی دوره برنامه پنجم نزولی و نسبت به برنامه چهارم کاهش داشته است. به طور کلی در دوره برنامه چهارم توسعه میزان دستیابی به اهداف اقتصاد اسلامی نسبت به دوره سوم بیشتر بوده است.

عزتی (۱۳۹۴)، در کتاب گزارش اقتصاد اسلامی ایران، ابتدا به پایه‌های نظری و چارچوب تدوین شاخص اسلامی بودن اقتصاد پرداخته، سپس شاخص‌های اسلامی بودن اقتصاد ایران بر پایه داده‌های کارکرد اقتصاد را مورد بررسی قرار داده و سپس با استفاده از روش پاسخ نخبگان به بررسی اسلامی بودن اقتصاد ایران در طول سال‌های مختلف پرداخته است که این شاخص عبارتند از: سلامت (نبود فساد) اقتصادی، پرداخت واجبات دینی در اقتصاد ایران، کوشش مردم برای کسب درآمد حلال در ایران، پرهیز مردم از ربا، سازگاری زیر نظام‌های اقتصادی ایران با اقتصاد اسلامی و همچنین کلیت اقتصاد ایران بر پایه اقتصاد اسلامی.

۲. عدالت اسلامی

ستون اصلی تعالی و پیشرفت جامعه اسلامی، اجرای عدالت است. عدالت اسلامی، عدالتی همه جانبه و فراگیر است و زیربنای فطری دارد. در آیات قرآن کریم و احادیث به برقراری عدالت تأکید شده است و دستوراتی نیز برای اجرای عدالت ارائه شده است. در ادامه با استناد به آیات قرآن به بررسی جنبه‌های عدالت اسلامی می‌پردازیم.

۳-۱. عدالت اقتصادی

دست یافتن هر فرد در جامعه به حق خود از ثروت‌ها، منابع، امکانات طبیعی و درآمدهای جامعه (به اقتضای حکمت خداوند و انصاف) و نیز از بین بردن افراط و تفریط اقتصادی و معیشتی از طریق ایجاد برنامه‌های عادلانه و روابط اقتصادی سالم و قوانین مالی صحیح با ماهیت تعدیلی جنبه اقتصادی عدالت است. ایجاد عدالت اقتصادی در جامعه، فاصله‌های معیشتی را کم، زمینه فقر و محرومیت عمومی را از بین می‌برد.

سیلور^۱ در کتاب "مبانی عدالت اقتصادی"، نظریه‌های عدالت اقتصادی را به سه دسته کلی تقسیم می‌کند که عبارتند از:

الف) نظریات منابع محور^۲: در این دیدگاه، برابری در بهره‌برداری و دستیابی به منابع و امکانات و ایجاد فرصت برابر برای همه مورد توجه قرار می‌گیرد. لاک (۱۶۸۹)، داورکین^۳ (۱۹۸۹) و رمر^۴

- 1 . Silver
- 2 . Means oriented
- 3 . Dowerkin
- 4 . Roemer

(۱۹۸۲) از جمله این نظریه‌پردازان هستند که برابری و نیاز را به عنوان معیار عدالت اقتصادی بیان می‌کنند.

ب) نظریه‌های فرآیند محور: این نظریات به شیوه سلطه افراد بر اموال به دست آمده از فعالیت‌های اقتصادی و آزادی برابر در فعالیت‌های اقتصادی تأکید دارد و استحقاق افراد و توانایی آنان را به عنوان معیار عدالت اقتصادی مورد توجه قرار داده‌اند.

ج) نظریات نتیجه محور و غایت‌گرا^۱: در این دسته از نظریات توجه به نتایج و سهم بری افراد شده است و تأکید بر مسئولیت‌های اجتماعی افراد و وظایف دولت در توزیع درآمد و ثروت است. نظریات پاسنر^۲ (۱۹۸۱)، اسکالتر^۳ (۱۹۸۵) و وریان^۴ (۱۹۷۴) در این دسته قرار دارند. این نظریه‌پردازان مطلوبیت‌گرایی و اقتصاد رفاه را به عنوان معیار عدالت اقتصادی مطرح می‌کنند (عیوضلو، ۱۳۸۹).

در اسلام به برقراری عدالت اقتصادی توجه زیادی شده است. آیات ۱۷۲ سوره بقره، ۸۸ سوره مائده، ۵۱ مومنون مصداقی بر رفع فقر و دسترسی به امکانات است. آیات ۱۸۱ تا ۱۸۳ سوره شعراء، بخشی از قوانین اقتصاد اسلامی در زمینه عدالت اقتصادی را بیان می‌کند. در آموزه‌های دینی، به تأمین نیازهای مادی جامعه و فرد در حد تعادل برای برخورداری از رفاه و سطح مناسب زندگی تأکید شده است و اشتغال برای کسب روزی حلال و تلاش برای توسعه اقتصادی جامعه و رفع نیاز همه افراد وظیفه واجب دانسته شده است. همچنین در قرآن در آیاتی بسیاری مانند آیه ۷ سوره حشر، آیه ۲۹ سوره نسا، توزیع عادلانه ثروت از طریق انفاق، وقف، نذر، هبه و بخشش و توزیع ثروت توسط دولت بیان و در آیاتی مانند آیه ۵ سوره نساء، هر گونه تصرف در اموال دیگران نهی شده است. در آیه ۳۱ سوره اعراف، هزینه‌های اضافی و غیرمعقول در تولید و مصرف کالاها و خدمات و به طور کلی هرگونه اسراف نهی شده است که دلالت بر توجه قرآن به استفاده بهینه از اموال و منابع (کارایی) است.

براساس آیات، روایات و نظر متفکران اسلامی در چارچوب اسلام، معیارهای زیر بیان کننده عدالت اقتصادی است (عیوضلو، ۱۳۸۶):

- ۱- حق برخورداری برابر از منابع طبیعی، امکانات و ثروت‌های عمومی
- ۲- سهم‌بری براساس میزان مشارکت در تولید
- ۳- قوام اقتصادی (کارایی و توازن درآمد)

1 . End orient
2 . Posner
3 . Schoteler
4 . Varian

۲-۳. عدالت اجتماعی

رعایت حقوق افراد و دادن حق به صاحب حق، بدون تصرف و کاستی و برخورداری یکسان از منابع و مواهب و رفع موانع برای همه بر جنبه اجتماعی عدالت دلالت دارد و نیازمند حاکمیت قانون برای همه افراد در جامعه می‌باشد. امنیت یکی از شاخص‌های عدالت اجتماعی برای برخورداری عادلانه‌ی همه افراد جامعه است. امنیت شامل امنیت فردی، اجتماعی، اخلاقی و روانی و غیره می‌شود. در اسلام و قرآن ایجاد امنیت در سایه تقوا، توکل، احترام به حقوق دیگران، اجرای قسط و عدالت، برابری و برادری، دفاع و حمایت از مظلوم و محروم، برخورد با مفسد و مجرم، دفع فقر، تأمین معیشت و رفاه، حفظ آزادی‌های مشروع مردم و حاکمیت معیارهای انسانی و الهی امکان‌پذیر است. خداوند در آیه ۸۳ سوره نساء، جامعه را به پاسداشت وحدت و امنیت سفارش کرده است. همچنین در آیه ۶ سوره انفال به حفظ امنیت از طریق حفظ آمادگی دفاعی لازم تأکید شده است. در آیات متعددی امنیت در کنار معیشت و رفاه اقتصادی، به عنوان شاخصی برای جامعه اسلامی و زمینه‌ساز عبادت پروردگار معرفی شده است. از آن جمله می‌توان به آیه ۴ سوره قریش، آیه ۱۱۲ سوره نحل و آیه ۵۵ سوره نور اشاره کرد. همچنین در اسلام به سلامت و ارتقاء کیفیت زندگی به عنوان حقی همگانی تأکید شده است و در آیاتی مانند آیات ۱۱ و ۳۷ سوره فاطر، طول عمر در مسیر بندگی خدا، انجام اعمال نیکو و خدمت به خلق خدا مورد تأیید قرار گرفته است و این طول عمر توأم با سلامتی است.

۳-۳. عدالت فرهنگی

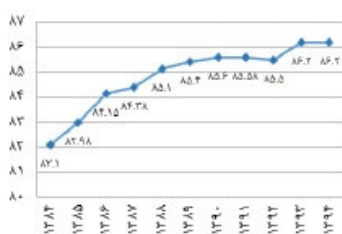
زیربنای عدالت اجتماعی، توزیع عادلانه اطلاعات است بنابراین یکی از زمینه‌های تحقق عدالت اجتماعی، برابری افراد در بهره‌مندی از علم می‌باشد که بیان‌کننده عدالت فرهنگی است. علم آموزی و کسب دانش یکی از فرامین واجب اسلام است تا جایی که قرآن سخن خود را با خواندن، علم و کتابت آغاز می‌کند. در اسلام به محصور نماندن دانش بین طبقات خاص و همگانی شدن آن توجه بسیار شده است. قرآن همه افراد را به تدبیر و تفکر فرامی‌خواند. در آیه ۲ سوره جمعه به نقش تعلیم و تربیت و در آیات ۹ زمر، ۱۱ مجادله و ۲۸ ناظر، ۲۶۹ بقره، ۵ طارق، ۱۵۷ اعراف به کسب دانش و پژوهش اشاره شده است.

بنابراین براساس آیات و روایات، عدالت اسلامی عدالتی جامع و متشکل از عدالت عدالت اقتصادی، عدالت اجتماعی و عدالت فرهنگی است. هر یک از این مؤلفه‌ها ارتباط متقابل با عدالت اسلامی دارند بنابراین اجرای عدالت اسلامی، نابرابری‌های ناشی از این مؤلفه‌ها را برطرف می‌سازد. در نگرش اسلامی، نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی نشانه ظلم و بی‌عدالتی در جامعه است. طبق آیات ۵۸ و ۱۳۵ سوره نساء، آیات ۸، ۴۱ و ۴۲ سوره مائده، آیه ۲۸۲ بقره، آیه ۱۵۲ سوره

انعام، آیه ۱۸۱ سوره اعراف و آیه ۸ سوره ممتحنه باید عدالت در تمامی عرصه‌های فردی، اجتماعی، اقتصادی و غیره لحاظ شود. مهم‌ترین ساز و کار حکومت برای تحقق عدالت برنامه‌های توسعه در جامعه است. توجه اساسی به عدالت در تنظیم برنامه‌های توسعه منجر به ایجاد جامعه‌ای عادلانه، توسعه‌ی متوازن کشور و توزیع عادلانه و برابر امکانات و خدمات می‌شود.

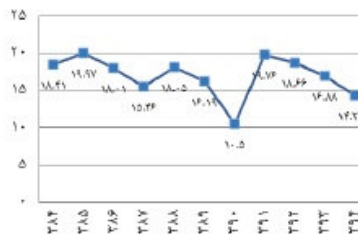
۳. شاخص‌ها و متغیرهای عدالت

روند برخی شاخص‌ها و متغیرهایی که می‌توانند بیانگر عدالت اجتماعی، اقتصادی باشند در دوره برنامه چهارم و پنجم توسعه در نمودارهای (۱) تا (۶) نشان داده شده است. همانطور که قابل مشاهده است براساس نمودار (۱)، روند شاخص فقر در دوره برنامه چهارم دارای نوسان و در دوره برنامه پنجم با یک افزایش در ابتدای دوره، روند نزولی را دنبال کرده است. نمودار (۲)، نشان دهنده بهبود دسترسی به امکانات (آب لوله کشی، تلفن، برق، گاز، حمام و فاضلاب) در هر دو دوره است. پرداخت از جیب هزینه‌های سلامت نیز برای هر دو دوره در نمودار (۳) نشان داده شده است و به طور کلی روند نزولی داشته است. در نمودار (۴)، بهبود کنترل فساد در دوره برنامه پنجم نشان داده شده است. نرخ بیکاری در نمودار (۵) نشان می‌دهد در دوره برنامه چهارم همراه با نوسان و در دوره برنامه پنجم، نرخ بیکاری روند نزولی داشته است. در نمودار (۶) شاخص آزادی کسب و کار نشان داده شده است. همانطور که مشاهده می‌شود روند این شاخص در دوره برنامه چهارم تقریباً بدون تغییر و در دوره برنامه پنجم همراه با نوسان بوده است.

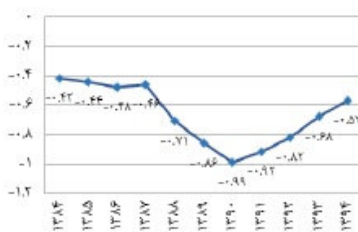
نمودار شماره (۱): دسترسی به امکانات

منبع: مرکز آمار ایران

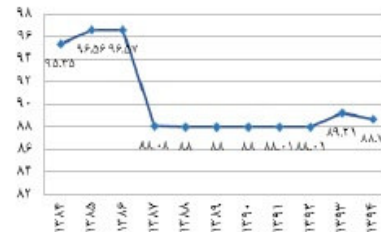
نمودار شماره (۲): شاخص فقر

منبع: بانک جهانی

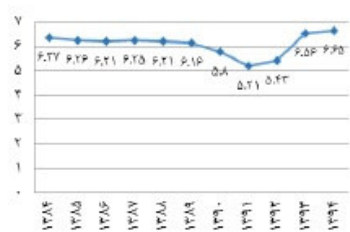
نمودار شماره (۳): شاخص کنترل فساد

منبع: بانک جهانی

نمودار شماره (۴): درصد پرداخت از جیب هزینه های سلامت

منبع: مرکز آمار ایران

نمودار شماره (۵): نرخ بیکاری

منبع: مرکز آمار ایران

نمودار شماره (۶): آزادی کسب و کار

منبع: موسسه فریز

در لایحه برنامه ششم توجه ویژه‌ای به برقراری عدالت در جامعه شده است، از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: براساس سند برنامه ششم در پایان سال ۱۳۹۴ شاخص توسعه اقتصادی و اجتماعی برای جامعه عشایری ۵۱ درصد بوده است. در برنامه ششم توسعه توانمندسازی فقرا و محرومین با هدف ارتقای قابلیت‌های انسانی فقرا، ارتقای درآمد و معیشت طبقات کم درآمد، توسعه زیرساخت‌ها و ارتقا دسترسی فقرا به خدمات در مناطق و محله‌های محروم و تسهیل دسترسی به

مسکن در استطاعت فقرا مورد توجه قرار گرفته است. همچنین با هدف تأمین عدالت اجتماعی از طریق رفع محرومیت از مناطق عشایری و تعدیل نابرابری‌های موجود، ارتقا شاخص توسعه اقتصادی و اجتماعی برای جامعه عشایری ۶۵/۲ درصد پیش بینی شده است. این امر نیازمند اقداماتی نظیر توسعه مهارت‌های پایه، مهارت‌های اجتماعی، حرفه‌ای، تخصصی و کسب و کار فقرا، تسهیل دسترسی گروه‌های کم درآمد به منابع و تسهیلات بانکی و بهبود شاخص‌های عدالت اقتصادی می‌باشد. تأکید بر رفع محرومیت به خصوص در مناطق روستایی و مناطق محروم نشان‌دهنده بی‌عدالتی و نابرابری میان شهرها و روستاها است. بنابراین بکارگیری اصول عدالت اسلامی می‌تواند این نابرابری‌ها را برطرف کند.

شاخص‌های بخش سلامت نشان‌دهنده افزایش امید به زندگی در سال‌های پایانی برنامه پنجم می‌باشد. مهم‌ترین علت آن، افزایش دسترسی مردم به خدمات بهداشتی، افزایش سواد و ایجاد تسهیلات در مناطق روستایی و در نتیجه کاهش مرگ و میر کودکان زیر پنج سال است. در اهداف برنامه ششم تأکید بر افزایش امید به زندگی در پایان دوره به ۷۶ سال است. این افزایش امید به زندگی از طریق حمایت‌های سلامت، ترویج آموزش‌ها و ارتقا بهداشت و تلاش در جهت ارتقا شاخص‌های سلامت امکان‌پذیر می‌باشد.

در برنامه ششم با هدف تسهیل دسترسی همه گروه‌های درآمدی به ویژه گروه‌های کم درآمد و گروه‌های خاص به مسکن و افزایش نوسازی در بافت‌های ناکارآمد شهری و روستایی، تأکید بر بسط روش‌های حمایتی و تشویق نوسازی، توسعه مسکن اجتماعی، استفاده از ظرفیت شهرهای جدید در تعادل بخشی به بازار مسکن و توسعه شهرهای جدید براساس تعادل بین سکونت، اشتغال و خدمات شده است که نیازمند توسعه استفاده از ابزارهای مالی اسلامی، هماهنگی بین برنامه‌های بهسازی و نوسازی شهری و روستایی است.

۴. روش پژوهش

از آنجایی که در متن برنامه‌های توسعه به طور صریح به عدالت اسلامی و مؤلفه‌های آن اشاره نشده است بنابراین در این بخش از مقاله، براساس مؤلفه‌های عدالت اسلامی و معیارهای اسلامی بیان شده در بخش قبل، شاخصه‌هایی برای بررسی جایگاه عدالت اسلامی در تدوین برنامه‌های توسعه در نظر گرفته شد. سپس متن قانون برنامه‌های چهارم و پنجم و لایحه برنامه ششم توسعه از نظر معنایی بر مبنای این شاخصه‌ها ارزیابی شدند و کدهای متناسب به ماده‌ها، تبصره‌ها و زیربخش‌ها با استفاده از نرم افزار "مکس کیودا" ۱۰^{۱۱} به متن برنامه‌ها اختصاص یافت. با توجه به

محتوا و هدف ماده‌ها، به برخی از آن‌ها بیش از یک کد داده شد. فراوانی استفاده ضمنی یا صریح مفاهیم هر یک از شاخصه‌ها و مؤلفه‌های عدالت اسلامی در جدول‌های شماره (۱) و (۲) ارائه شده است:

جدول ۱: شاخصه‌های سنجش عدالت اسلامی

فراوانی			شاخصه‌ها	معیارهای سنجش	مؤلفه‌ها
برنامه ششم	برنامه پنجم	برنامه چهارم			
۱۹ ۱۵	۱۴ ۱۳	۱۰ ۱۰	<ul style="list-style-type: none"> تأمین حق برخورداری برابر از کالاهای عمومی گسترش برخورداری آحاد جامعه از کالاهای ضروری و مفید رعایت عدالت بین نسلی در بهره برداری از ثروت‌های طبیعی (کاهش آلاینده‌ها، حفظ تعادل منابع، حفظ ذخایر و غیره) 	<ul style="list-style-type: none"> حق برخورداری برابر از منابع طبیعی، امکانات و ثروت‌های عمومی 	عدالت اقتصادی
۱۸ ۱۲	۱۳ ۹	۱۴ ۱۰	<ul style="list-style-type: none"> رقابتی نمودن فعالیت اقتصادی مبنا قرار دادن قیمت در بازار سالم و عادلانه 	<ul style="list-style-type: none"> سهم‌بری بر اساس میزان مشارکت در تولید 	
۲۰ ۱۰ ۵ ۱۰ ۱۵	۱۶ ۸ ۴ ۱۲ ۱۷	۱۴ ۴ ۵ ۷ ۲۲	<ul style="list-style-type: none"> افزایش بهره‌وری عوامل تولید و کارایی توزیع عادلانه درآمد با هدف ایجاد رفاه و درآمدهای متوازن و فقرزدایی اصلاح نظام یارانه‌ای و تأمین اجتماعی با هدف برخورداری متوازن اقشار آسیب دیده <ul style="list-style-type: none"> تمرکز زدایی بیکاری و اشتغال 	<ul style="list-style-type: none"> کارایی و توازن درآمد 	

ادامه جدول (۱)

فراوانی			شاخصه‌ها	مؤلفه‌ها
برنامه ششم	برنامه پنجم	برنامه چهارم		
۴ ۱۰ ۱۲ ۷	۶ ۷ ۱۰ ۷	۶ ۹ ۱۰ ۵	<ul style="list-style-type: none"> توزیع بهینه و برابر امکانات در سکونتگاه‌های شهری و روستایی تأمین مسکن برای تمام اقشار جامعه دسترسی برابر به امکانات زیرساختی در مناطق مختلف 	عدالت اجتماعی
۲۵ ۳۲ ۱۷	۲۷ ۲۴ ۱۵	۱۴ ۱۷ ۸	<ul style="list-style-type: none"> سرمایه‌گذاری و تأمین امکانات برابر جهت نوسازی بافت‌های فرسوده و آسیب دیده برخورداری عادلانه از امنیت (فیزیکی، روحی و 	

۲۳ ۲۴	۱۹ ۱۷	۱۴ ۱۵	<p>(روانی)</p> <ul style="list-style-type: none"> • دسترسی برابر به امکانات بهداشتی-درمانی، رفاهی و تفریحی • حاکمیت قانون برای همه • فرصت برابر برای فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی • تأمین اجتماعی 	عدالت فرهنگی
۲۲ ۳۶ ۵۲	۱۸ ۳۰ ۴۲	۱۲ ۲۱ ۲۸	<ul style="list-style-type: none"> • حق برخورداری برابر از امکانات آموزشی • آموزش و توانمندسازی • توزیع عادلانه و دسترسی برابر به اطلاعات، امکانات و خدمات فرهنگی 	

منبع: یافته‌های تحقیق

در جدول (۲)، توزیع فراوانی مطلق و نسبی ماده‌ها و بندهای برنامه چهارم تا ششم توسعه بین مؤلفه‌های عدالت اسلامی، نشان داده شده است:

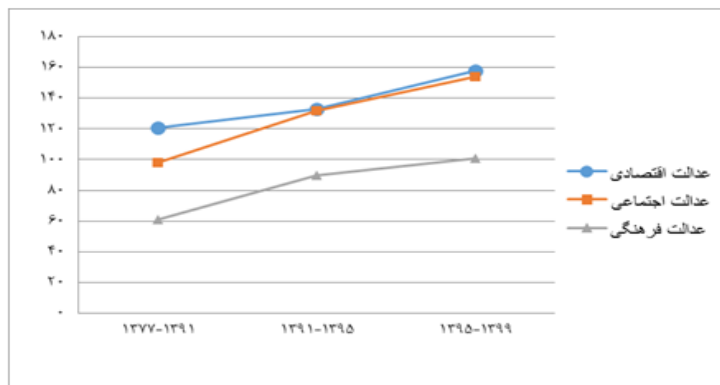
جدول ۲: توزیع فراوانی مطلق و نسبی ماده‌ها و بندهای برنامه‌های توسعه بین مؤلفه‌های

عدالت اسلامی

برنامه ششم		برنامه پنجم		برنامه چهارم		مؤلفه‌های عدالت اسلامی
فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
۱۵۸	۳۸/۲۶	۱۳۳	۳۷/۴۶	۱۲۱	۴۳/۲۱	عدالت اقتصادی
۱۵۴	۳۷/۲۹	۱۳۲	۳۷/۱۸	۹۸	۳۵	عدالت اجتماعی
۱۰۱	۲۴/۴۵	۹۰	۲۵/۳۵	۶۱	۲۱/۷۸	عدالت فرهنگی

منبع: محاسبات تحقیق

نمودار ۱: روند مؤلفه‌های عدالت اسلامی

همانطور که مشاهده می‌شود در هر سه برنامه توجه به عدالت اقتصادی، اجتماعی بیشتر بوده است. اما به طور میانگین در طی سه برنامه توجه به عدالت اقتصادی حدود ۳۹/۶۴، توجه به عدالت اجتماعی ۳۶/۴۹ و توجه به عدالت فرهنگی حدود ۲۳/۸۶ درصد بوده است. با توجه به اینکه سه مؤلفه عدالت اسلامی مکمل هم هستند و ارتباط متقابل با هم دارند در تدوین برنامه چهارم و پنجم و ششم تعادلی بین توجه به مؤلفه‌های عدالت اسلامی وجود ندارد به طوری که در به عدالت اقتصادی توجه بیشتری شده است.

در برنامه پنجم توسعه ۳۷/۴۶ درصد و در برنامه چهارم ۴۳/۲۱ درصد به برقراری عدالت اقتصادی از طریق دسترسی برابر به منابع طبیعی، امکانات و ثروت‌های عمومی، سهم‌بری براساس میزان مشارکت در تولید و کارایی و توازن درآمد اختصاص یافته است. بررسی آمار و شاخص‌ها نیز نشان‌دهنده تأثیرات بی‌توجهی به عدالت اقتصادی در برنامه‌های توسعه است. همچنین در برنامه پنجم ۳۷/۱۸ درصد و در برنامه چهارم ۳۵ درصد به عدالت اجتماعی توجه شده است. البته باید توجه داشت که از سال ۱۳۹۰، نحوه اجرای هدفمندی یارانه‌ها و تشدید تحریم‌ها باعث افزایش هزینه‌های تولید و افزایش ناطمینانی و خروج سرمایه‌ها از بخش مولد به بخش غیرمولد و ایجاد اختلال در سمت عرضه شد و از طرفی سیاست‌های مالی و پولی انبساطی در کنار مشکلات ساختاری و نهادی منجر به پدیده رکود تورمی، بی‌ثباتی اقتصادی، نرخ پایین سرمایه‌گذاری، نامناسب شدن فضای کسب و کار، کمبود اعتبارات، سختی دسترسی به فناوری و دانش فنی برتر و محدودیت در ایجاد فرصت‌های شغلی شد.

همانطور که بیان شد تأمین عدالت اسلامی از طریق تسهیل و تشویق همکاری‌های جمعی و تأکید بر ارتقاء درآمد و نقش طبقات کم درآمد و متوسط، افزایش سهم‌بری عوامل از طریق ارتقاء آموزش، مهارت، خلاقیت و کارآفرینی سرمایه انسانی، توجه ویژه به مناطق محروم در دسترسی به امکانات، تسهیل دسترسی به امکانات آموزشی، بهداشتی و غیره فراهم می‌شود. دستیابی به عدالت اسلامی علاوه بر سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و اقدام صحیح توسط دستگاه‌های اجرایی ذیربط، نیازمند آگاهی و آموزش و تغییرات در رفتار افراد جامعه نیز می‌باشد و هر یک از افراد جامعه در بعد فردی و با عمل به تعالیم اسلامی باید زمینه این کار را فراهم کنند.

نتیجه‌گیری

برنامه چهارم تا ششم توسعه، برنامه‌های تدوین شده در راستای تحقق اهداف سند چشم‌انداز بیست ساله می‌باشند. یکی از اهدافی که در ابلاغیه برنامه ششم مطرح شد ارائه الگویی برآمده از تفکر اسلامی در زمینه پیشرفت بود به نحوی که مطابق با ارزش‌های اسلامی باشد. از آنجایی که یکی از مهم‌ترین اهداف اقتصاد اسلامی، برقراری عدالت اسلامی است در این پژوهش با هدف بررسی میزان توجه برنامه‌های توسعه به مؤلفه‌های عدالت اسلامی به عنوان یکی از اهداف اقتصاد اسلامی انجام شد. بدین منظور ضمن بیان مؤلفه‌های عدالت اسلامی و تعیین شاخص‌های هر کدام به روش تحلیل محتوا برنامه‌های چهارم تا ششم توسعه مورد بررسی قرار گرفت. همانطور که

مشاهده می‌شود در هر سه برنامه توجه به عدالت اقتصادی، اجتماعی بیشتر بوده است اما به طور میانگین در طی سه برنامه توجه به عدالت اقتصادی حدود ۳۹/۶۴، توجه به عدالت اجتماعی ۳۶/۴۹ و توجه به عدالت فرهنگی حدود ۲۳/۸۶ درصد بوده است. با توجه به اینکه سه مؤلفه عدالت اسلامی مکمل هم هستند و ارتباط متقابل با هم دارند در تدوین برنامه چهارم و پنجم تعادلی بین توجه به مؤلفه‌های عدالت اسلامی وجود ندارد به طوری که به عدالت اقتصادی توجه بیشتری شده است.

در برنامه پنجم توسعه ۳۷/۴۶ درصد و در برنامه چهارم ۴۳/۲۱ درصد به برقراری عدالت اقتصادی از طریق دسترسی برابر به منابع طبیعی، امکانات و ثروت‌های عمومی، سهم‌بری براساس میزان مشارکت در تولید و کارایی و توازن درآمد اختصاص یافته است. بررسی آمار و شاخص‌ها نیز نشان‌دهنده تأثیرات بی‌توجهی به عدالت اقتصادی در برنامه‌های توسعه است. همچنین در برنامه پنجم ۳۷/۱۸ درصد و در برنامه چهارم ۳۵ درصد به عدالت اجتماعی توجه شده است. آگاهی از میزان توجه سیاست‌گذاران به جنبه‌های مختلف عدالت می‌تواند الگوی مناسبی برای اصلاح نقایص یا تقویت محاسن سیاست‌ها باشد و امکان دستیابی به قوانین توسعه متناسب‌تر را فراهم می‌نماید همانطور که بیان شد تأمین عدالت اسلامی از طریق تسهیل و تشویق همکاری‌های جمعی و تأکید بر ارتقاء درآمد و نقش طبقات کم درآمد و متوسط، افزایش سهم‌بری عوامل از طریق ارتقاء آموزش، مهارت، خلاقیت و کارآفرینی سرمایه انسانی، توجه ویژه به مناطق محروم در دسترسی به امکانات، تسهیل دسترسی به امکانات آموزشی، بهداشتی و غیره فراهم می‌شود. دستیابی به عدالت اسلامی علاوه بر سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و اقدام صحیح توسط دستگاه‌های اجرایی ذیربط، نیازمند آگاهی و آموزش و تغییرات در رفتار افراد جامعه نیز می‌باشد و هریک از افراد جامعه در بعد فردی و با عمل به تعالیم اسلامی باید زمینه این کار را فراهم نماید.

منابع

۱. احمدیان، ا. (۱۳۸۵). نهج الفصاحه. قم: نشر شهاب الدین.
۲. پيله فروش، م. (۱۳۸۴). شاخص های عدالت اقتصادی و اندازه گیری آن، مطالعه موردی: استان قزوین. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد.
۳. رستم زاده، پ. و نصیرآبادی، ش. (۱۳۹۳). ارزیابی عملکرد اقتصاد ایران در طول برنامه‌های پنج ساله فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی بر پایه اقتصاد اسلامی (برنامه‌های سوم تا پنجم)، اقتصاد و بانکداری اسلامی، (۹)، ۱۶۱-۱۷۸.
۴. سالرزاده، ر. ن. و هاشمی نجف آبادی، س. (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی برنامه های رفاه اجتماعی در برنامه های توسعه (۸۳-۱۳۶۸) با اصول مرتبط در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه علوم اجتماعی، (۶۵)، ۴۹-۷۹.
۵. سیدی نیار، س. (۱۳۸۷). کرامت انسانی و اقتصاد. اقتصاد اسلامی، (۲۹)، ۱۱۱-۱۴۲.
۶. عزتی، م. (۱۳۹۴). گزارش اقتصاد اسلامی ایران، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.
۷. عیوضلو، ح. (۱۳۸۶). شاخص های عدالت اقتصادی، ارائه شاخصهایی جهت ارزیابی عملکرد و تحلیل جهت گیری سیاستهای توسعه در راستای تحقق عدالت اجتماعی. طرح پژوهشی، کمیسیون اقتصاد کلان، بازرگانی و اداری، کمیته اقتصاد و تلفیق.
۸. عیوضلو، ح. (۱۳۸۹). مروری بر معیارهای عدالت اجتماعی و اقتصادی در تطبیق با چارچوب شریعت اسلام. فصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی، (۲)، ۵-۲۶.
۹. فراهانی فرد، س. و کشاورز، م. (۱۳۹۳). بررسی تجربی تحقق اهداف نظام اقتصادی اسلام در اقتصاد ایران پس از انقلاب اسلامی. فصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی (۱۳)، ۷-۳۰.
۱۰. محمودیان، م. (۱۳۹۰). قرآن کریم، آموزش ترجمه و مفاهیم. قم: انتشارات اسوه، واحد پژوهش بیت القرآن امام علی (ع).
۱۱. مدیری، م. و موسوی، م. (۱۳۹۴). اولویت سنجی شاخص های عدالت اسلامی-ایرانی در تحقیق آمایش سرزمین و توسعه ی متعادل در ایران. فصلنامه اطلاعات جغرافیایی، (۲۴)، ۹۵-۱۷-۳۵.
۱۲. ناجی میدانی، ع. (۱۳۸۹). توازن اقتصادی از دیدگاه اسلام و عملکرد اقتصاد ایران. سومین همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی.
۱۳. یوسفی، ا.؛ فراهانی فرد، س. و لشکری، ع. (۱۳۷۹). ماهیت و ساختار اقتصاد اسلامی. تهران: موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.

۱۴. سایت مرکز آمار ایران، سالنامه آماری.

۱۵. سایت مرکز آمار ایران، نتایج طرح آمارگیری از ویژگی‌های جمعیت، نیروی کار و بیکاری.

۱۶. سایت داده‌های بانک جهانی، گزارش آماری سالیانه.